

23

Langs de zuidwestflank van de Utrechtse Heuvelrug vinden we niet alleen een beroemd lint van buitenplaatsen, maar ook een lint van sprengen – kunstmatige beken die vanaf de 17^e eeuw werden gegraven om fris water naar de buitenhuizen toe te leiden. Een flink deel daarvan ligt bij Driebergen-Rijsenburg. In dit artikel bekijken we een van de mooiste voorbeelden.

Sprengen op de Heuvelrug deel 1: het Zwoerstelsel

Jos van Berkum

Overgenomen
uit Vroeger en
Nu 2025/1

Iedereen die wel eens in de oude bossen bij Driebergen-Rijsenburg wandelt zal ze zijn tegengekomen: mooie verstilde beken, soms kaarsrecht, soms meanderend. Vrijwel altijd beginnend bij een vijver, en vaak met een pad erlangs. Oude bomen eromheen, af en toe een geduldige reiger aan de oever, en als je veel geluk hebt: een ijsvogel, als een blauwe schicht laag over het water. Water in het bos, het blijft écht

bijzonder... Maar waarom ligt dat water hier eigenlijk? En hoe lang al?

We hebben het hier natuurlijk over de sprengen, ons unieke 'blauwe' erfgoed. De sprengen hebben in onze dorpshistorische gemeenschap al best wat aandacht gekregen, via dit tijdschrift (Jan Heemstra, Annet Werkhoven, Adriaan Haartsen), rondleidingen (vooral René Waanders), lezingen (Hans Havers), en natuurlijk het lobbywerk van Ton van Zeijts ten behoeve van herstel van de sprengen. In 2008 verscheen een naar hem vernoemde mooie sprengenwandeling in brochurevorm. En omdat onze sprengen best bijzonder zijn hebben ze ook buiten onze kring de aandacht getrokken (bijvoorbeeld Haartsen, 2015; Haver Droeze, 1985; Renes, 2008).

In een reeks artikelen waarvan dit de eerste is neem ik dit blauwe erfgoed nog maar eens onder de loep. Waarom? Natuurlijk omdat de sprengen van de Utrechtse

23-1 Een spreng in het Driebergse Bos, met links om de hoek na ruim 100 meter de Acaciavijver.

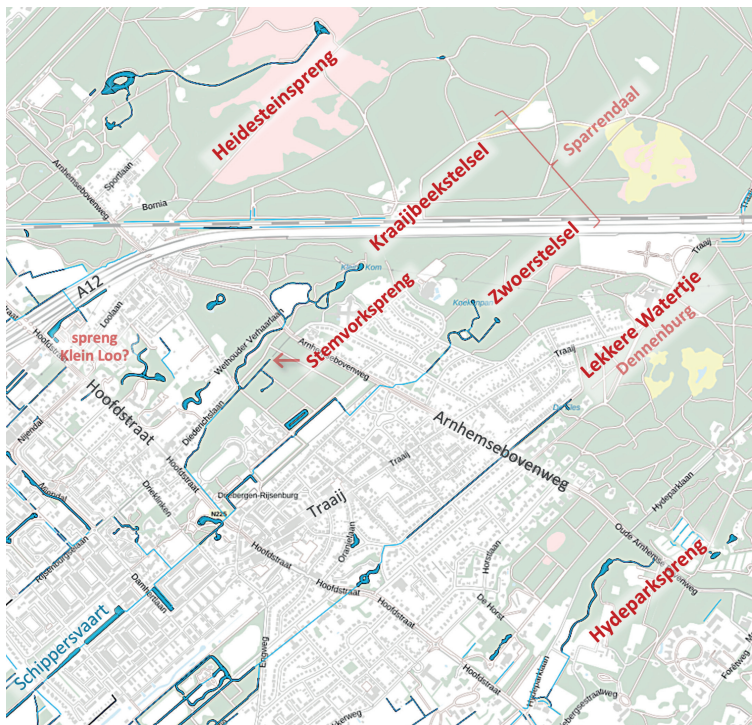
Heuvelrug het waard zijn om met enige regelmaat onder de aandacht te brengen. Maar ook omdat er in nieuw onderzoek weer een en ander boven water is gekomen. Bijvoorbeeld over hoe oud al die sprengen eigenlijk zijn, en wie ze heeft laten aanleggen. In deze eerste aflevering bekijken we het Zwoerstelsel, waar behalve de beek De Zwoer ook de Acaciavijver en de Koekenpan deel van uitmaken. Maar eerst: wat is een spreng eigenlijk?

Sprengen

Van oudsher staat 'spreng' voor een kleine natuurlijk bron. Op de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe heeft 'spreng' echter een specifiekere betekenis gekregen: een kunstmatige bronbeek, gegraven om het grondwater dat zich dicht onder de flanken van de stuwwal bevindt aan te boren en naar een lageregelegen bestemming te leiden. Dat werkt als volgt. Overal waar je in zandgronden graaft kom je op een gegeven moment de grondwaterspiegel tegen, de bovenkant van de bodemlaag waarbinnen alle ruimte tussen de zandkorrels door water is opgevuld. Zodra je verder graaft zal je kuil zich vanzelf met grondwater vullen. Anders dan je misschien zou verwachten is de grondwaterspiegel echter geen vlakke 'horizontale plaat', zoals bij open water, maar buigt hij een beetje mee met het maaiveldreliëf – onder de hoogste delen van de Utrechtse Heuvelrug gemiddeld zelfs tot rond de 7 meter +NAP. Dit meebuigen

komt omdat ons grondwater door neerslag wordt aangevoerd, en in de bodem maar langzaam uitzakt. Onder een heuvel of heuvelrug ontstaat daardoor een uitzakkende 'waterbel', waarvanuit het grondwater zich niet alleen zijwaarts verspreidt, maar die het lageregelegen grondwater verderop ook wat omhoog drukt. Dat alles kan op de lage flanken en aan de voet van een heuvel of heuvelrug leiden tot natuurlijke natte plekken, en soms zelfs natuurlijke bronbeken. Het zorgt er ook voor dat je op de lage flanken met relatief weinig graafwerk al snel water aanboort – grondwater dat onder de opwaartse druk gemakkelijk uittreedt (kwel) en wat je langs de helling ook nog eens gemakkelijk naar beneden kan laten stromen.

Het kwelwater in sprengen is niet alleen stromend water, maar ook erg schoon, en van relatief constante temperatuur. Bewoners van de zandgronden zijn dan ook al eeuwen geleden begonnen met het graven van sprengen. Op de Veluwe kon men er dankzij de grote hoogteverschillen bijvoorbeeld honderden watermolens mee aandrijven. Op de lagere flanken van de Utrechtse Heuvelrug was het verval daarvoor te laag, maar je kon met dat water wel allerlei andere mooie dingen doen. Zo leverden de sprengen fris water voor de waterpartijen bij de grotere buitenplaatsen, 'water tot vermaak'. Ook kon het als 'industrieel proceswater' worden gebruikt voor

23-2 De sprengen bij ons dorp. Bij de dunnere lichtblauwe lijntjes gaat het water ondergronds (bron PDOK, Waterschappen Oppervlaktewateren IMWA).

wasserijen of brouwerijen. En uiteraard kon je er je drink-, was-, blus-, en irrigatiewater vandaan halen.

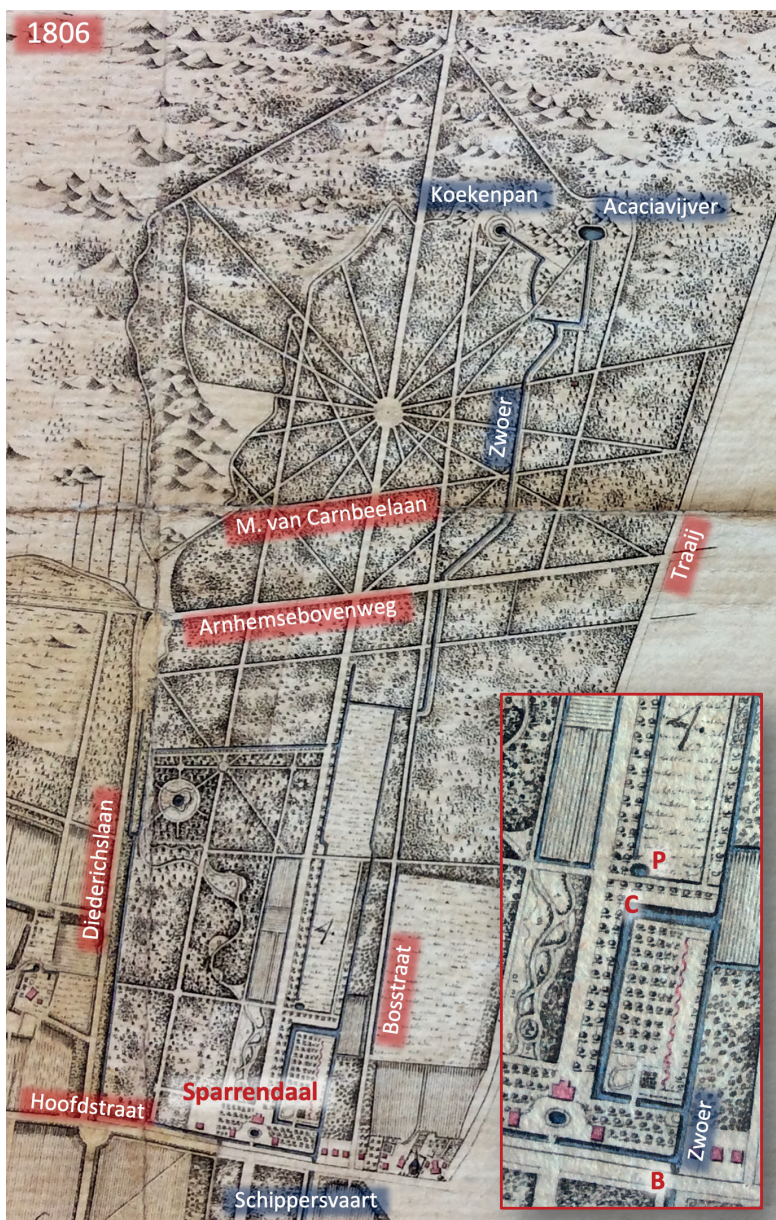
Op de kaart in figuur 23-2 zijn alle nu nog herkenbare sprengen(stelsels) bij ons dorp ingetekend. En dat zijn er best veel. Sterker nog, het gaat hier om dé sprengenhotspot van de Utrechtse Heuvelrug. Op de hele Heuvelrug zijn er tot nu toe in totaal namelijk maar elf geïdentificeerd: twee bij De Bilt (Beerschoten, Vollenhoven), een bij Zeist (Pavia, Hoog/Oud Beek en Royen, voorheen ook Slot Zeist), twee bij Leersum (Broekhuizen en Schevichoven), en dus de zes hier getoonde sprengen(stelsels) bij ons dorp (zie Van Berkum, 2025). Verder zijn er

nog drie waterlopen aan te wijzen die mogelijk óók als spreng hebben gefunctioneerd, waaronder weer eentje bij ons dorp (met waterlopen naast Beukenstein die wellicht bij Klein Loo hoorden). Driebergen-Rijsenburg ligt dan ook met recht in een unieke 'sprengenbiotoop'.

Het Zwoerstelsel

Het Zwoerstelsel hoort bij Sparrendaal (Sper en Dal), de buitenplaats die vanaf 1644 geleidelijk door de Van Bercks en hun echtgenotes is opgebouwd. Het stelsel begint bij twee fraaie sprengkoppen die nu in het Driebergse Bos liggen: de ovale Acaciavijver, en de ronde Koekenpan. Elk heeft een eigen korte spreng, die ik verder de 'Acaciaspreng' en

23-3 Deel van de buitenplaats Sparrendaal in 1806, op een kaart van Adrianus Tollus, geannoteerd met huidige straat- en waternamen, en het noordoosten boven. Rechtsonder een uitvergroting, met het huis en de tuin met de rechthoekige gracht, de cascade met de waterspuwer bij C, daarboven de poel P, en bij B de Driebergse Brug.

de 'Koekenpanspreng' zal noemen. Na zo'n 160 c.q. 190 meter komen beide sprengen samen in de Zwoer, een veel langere spreng die nog zo'n anderhalve kilometer doorloopt tot de Driebergse Brug, deels bovengronds, en tegenwoordig ook deels ondergronds.

In figuur 23-3 zien we het hele Zwoerstelsel zoals het er in 1806 bij lag, toen Petrus Judocus van Oosthuysen en Margaretha de Jongh de buitenplaats net hadden aangekocht. Het deel van het stelsel boven de Arnhemsebovenweg (wat ik hier maar even de 'bovenloop' noem) lag

in die tijd in het oude sterrenbos. De Zwoer kruiste er meerdere armen van, waarna hij via een heul (duiker) onder de Arnhemsebovenweg doorliep. In de 'benedenloop' volgde de spreng eerst zo'n 200 meter de Bosstraat, dook daarna met een haakse bocht onder die weg door, en liep vervolgens zowel links als rechts langs de weides van Sparrendaal verder naar beneden. De rechtersak liep in een vrijwel rechte lijn richting de Driebergse Brug, pal langs de moestuin bij de slangenmuur (zie de uitvergroting rechtsonder in figuur 23-3). De linkerak kwam via een duiker uit op een kleine ovale poel net boven de linkerhoek van de rechthoekige gracht. Vandaar stroomde het water onder het pad door naar een cascade met een waterspuwer, waarna het de gracht van Sparrendaal in liep. Het water uit deze twee takken vermengde zich vlak voor de Hoofdstraat bij de Driebergse Brug met water dat vanaf een sloot langs de Diederichslaan vóór de buitenplaats langs liep. Op dit punt eindigde de Zwoer en begon de afwatering: onder de Driebergse Brug door, en dan langs de Schippersvaart richting de Langbroekerdijk en, uiteindelijk, de Kromme Rijn.

De 'oer-Zwoer'

Wanneer is dit sprengenstelsel aangelegd? In de Ton van Zeijts sprengwandeling staat dat het door Van Oosthuysen is aangelegd, dus ergens na 1805. Maar dat klopt niet: het Zwoerstelsel is veel ouder, en stamt uit de tijd van vier generaties

Van Bercks en hun echtgenotes. Het begon bij de eerste lichting, Jacob van Berck en Anna Wtenbogaert ('Uytenbogaert', 'Uitenbogaert'), die vanaf 1644 met grote vaart begonnen met het opbouwen van hun buitenplaats. Op oude streekkaarten zien we dan ook al vanaf ongeveer 1650 de vroegste versie van huize Sparrendaal verschijnen. Op diezelfde oude kaarten zien we ook voor het eerst een stukje Zwoer, die kaarsrecht vanaf de Arnhemsebovenweg langs het huis loopt, en dan tot iets voorbij de Hoofdstraat doorloopt. Uit andere bronnen weten we dat de omgrachte rechthoekige tuin die we in figuur 23-3 rechts achter het huis zien liggen rond dezelfde tijd is aangelegd (zij het toen nog in een iets andere vorm). Waarschijnlijk is deze 'oer-Zwoer' in samenhang met deze vroege tuinaanleg gegraven, als zelfstandige spreng die de gracht van de nieuwe buitenplaats van voldoende fris 'water tot vermaak' moest voorzien. Uiteraard kon dat water dan ook als drink-, was-, blus-, en irrigatiewater worden gebruikt. En in natte tijden hielp dit eerste stukje Zwoer ongetwijfeld ook nog wel bij het ontwateren van de aangrenzende weides en moestuinen.

Deze relatie met de ontwikkeling van het allervroegste Sparrendaal ligt voor de hand. Maar is het denkbaar dat dit stukje Zwoer nóg ouder is, en al vóór de eerste Van Bercks kan zijn aangelegd? En dan niet voor de luxegeneugten van

23-4 Het Zwoerstelsel op de vogelvluchtkaart van Abraham en Dirk Verrijck uit 1758, geannoteerd met waterlooppijltjes en huidige straat- en watervamen, en het noordoosten boven. De foto toont de kaart tijdens de restauratie van 2024, gereinigd en ontdaan van oude reparaties, maar nog niét opnieuw gerepareerd en geretoucheerd.

buitenplaatsbezitters, maar voor de waterbehoefte van de agrarische gemeenschap die Driebergen toen was? Het lijkt niet heel waarschijnlijk. Het graven en onderhouden van een spreng is een enorm project, veel lastiger dan dat van een put of een pomp. Rondom ons dorp zat

het grondwater niet diep, het had in principe dezelfde kwaliteit, en het was met een put of pomp ook nog eens veel dichterbij de plek van gebruik aan te boren. Zo zien we op een van de gezichten van de vogelvluchttekening van Abraham en Dirk Verrijck in 1758 pal voor de herberg de Prins van

Oranje gewoon een mooie pomp staan, terwijl de Zwoer maar zo'n 100 meter verderop onder de Driebergse Brug doorliep. Het was natuurlijk mooi meegenomen als je als dorpsbewoner toevallig een spreng langs je huis had lopen, dat scheelde wat loopwerk, of het slaan van een eigen bron. Maar noodzakelijk voor je alledaagse water was zo'n spreng niet.

De benedenloop van de Zwoer, het deel onder de Arnhemsebovenweg, lag er in ieder geval al rond 1650. Als spreng zal deze 'oer-Zwoer' uiteindelijk niet voldoende water hebben geleverd, anders had men geen bovenloop aangelegd. Hoe zit het dáármee?

De grote heigraeff

Het eerste beeld dat we van de bovenloop van het Zwoerstelsel hebben stamt uit 1758, toen de Verrijks hun vogelvluchtkaat van de buitenplaats Sparrendaal opleverden. In het kaartfragment in figuur 23-4 zien we boven de Arnhemsebovenweg in het rechterdeel van het sterrenbos een deels lichtgekleurd tracé dat vanuit de kruising Arnhemsebovenweg-Bosstraat richting de verre einder slingert. Na correctie van de perspectiefvervalsing komt dit tracé vrijwel precies overeen met de bovenloop van de Zwoer en de Acaciaspreng op de Tolluskaart in figuur 23-3. De spreng loopt in 1758 nog duidelijk tot in de woeste gronden, tussen stuifzand, heide, en plukjes bos. We zien er nog geen

Acaciavijver ingetekend – misschien was die in 1758 nog niet aangelegd, of vonden de Verrijks de vijver op deze hoogte van de tekening net iets te veel een detail. Veelzeggender is de afwezigheid van de complete Koekenpanspreng, die links van de Acaciaspreng op dezelfde hoogte te vinden zou moeten zijn. Het suggereert dat dit linkerdeel van het Zwoerstelsel in 1758 nog niet was aangelegd.

De bovenloop die de Verrijks in 1758 wél aantreffen blijkt nog een stuk ouder te zijn, en moet ergens tussen 1660 en 1690 zijn gegraven. Op z'n vroegst 1660, omdat de Van Bercks pas in dat jaar de strook grond waar de bovenloop nu in ligt overkochten van hun bureu. En uiterlijk 1690 vanwege een testament waarin Jacob van Berck en Anna Wtenbogaert verklaren dat de buitenplaats t.z.t. aan kleinzoon Daniël zal vervallen, inclusief een waterloop die vanuit de duinen via een duiker onder de Arnhemsebovenweg doorloopt: *'de waterlosinge boven de heull in de boven wech gelegen tot inde dijnen toe'*.

Dat kan niet anders dan de in figuur 23-4 getekende spreng zijn – maar dan in 1690. Daniël erft niet alleen deze spreng, maar ook de gebruiksaanwijzing: *'en sall den voorschreven possesseur vermogen het water uyt de bovenheyde komende door de selve heull [...] te leijden tot in sijn landen'*. En we krijgen ook een naam: *'de grote heigraeff'*.

23-5 De ronde Koekenpan, met daarachter het eerste deel van de bijbehorende spreng.

Een prachtige naam. Eigenlijk veel mooier dan 'de Zwoer'. En hij vertélt ons wat. 'Graeff' werd destijds, net als 'graft' en 'grift', gebruikt voor een gegraven waterloop. 'Hei' vertelt ons dat deze spreng ten tijde van de aanleg in ieder geval deels door de heide liep. En 'grote' vertelt iets over de schaal van het project. Het over een afstand van ruim anderhalve kilometer graven én onderhouden van een relatief brede waterloop met duikers en bruggen, dat is dan ook geen kleine klus. Typisch iets waar vooral welgestelde buitenplaatsbezitters aan begonnen, als onderdeel van een grotere tuin- en parkaanleg. Zo'n investering had voor deze mensen ook echt rendement. Fris water in de gracht bij je buitenplaats was geen klein dingetje, want de Utrechtse elite ontvluchtte 's zomers juist de stad vanwege de stank van

de grachten dáár. Bovendien was het goed voor je reputatie. Zo wordt er in 1772 in de landelijk uitgegeven *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* met ontzag over de sprengen van Sparrendaal geschreven: 'ver agter het huis, op den berg, een bron van leevend water'. Met zulk 'leevend water' kon je ook allerlei statusverhogende waterwerkjes in je tuin aandrijven, zoals een cascade met een waterspuwer, en wellicht her en der een fonteintje.

De Sleutelkom

De behoefte aan voldoende gestage toevoer voor zulke waterwerkjes is ongetwijfeld ook een aanleiding geweest om het Zwoerstelsel ergens na 1758 uit te breiden met een extra spreng plus sprengkop. Jacob van Berck (de achterkleinzoon van...) en Susanna le Leu de Wilhem hadden toen niet alleen net een nieuw huis inclusief twee bouwhuizen laten bouwen (het huidige Sparrendaal), maar ook de tuinen bij het huis een upgrade gegeven. Het resultaat destijds kunnen we, dankzij de 18 tekeningen van de buitenplaats rondom de vogelvluchtkaat van de Verrijks, nog steeds bewonderen. De op die tekening voorkomende cascade in de noordelijke hoek van de gracht is helaas al lang gesloopt, maar de bijbehorende waterspuwer hebben we nog wél – al is deze verplaatst naar park De Wildbaan. Zo'n prachtding zag je natuurlijk niet graag droogvallen. Waarschijnlijk gebeurde dat in droge periodes helaas toch. En

net als bij Het Loo is de meest voor de hand liggende oplossing dan om er nog wat sprengen of sprengkoppen bij te graven.

Op de Tolluskaart in figuur 23-3 zien we dat het Zwoerstelsel in 1806 inderdaad is uitgebreid, met wat nu de Koekenpan wordt genoemd. Waar de eerder aangelegde Acaciaspreng nog bestaat uit twee kaarsrechte lijnen onder een hoek van 90 graden, zien we bij de Koekenpanspreng in 1806 een wat speelser ontwerp, waarin ook plaats is voor voorzichtige bochtjes. Zulke bochtjes zijn kenmerkend voor de vroege landschapsstijl die in de tweede helft van de 18e eeuw populair was, een overgangsfase tussen de rechtlijnige buitenplaatsontwerpen van de barok en de natuurlijk meanderende latere landschapsstijl.

De Koekenpan en de bijbehorende spreng verschijnen in 1805 voor het eerst op de kaart (de kaart van Marmont), maar ze zijn éérder gegraven, uiterlijk in 1792. In dat jaar worden ze namelijk door topografisch tekenaar Hermanus Numan prachtig in beeld gebracht, zie daarvoor figuur 23-6. Numan spreekt over 'de Sleutel Kom', en lange tijd is aangenomen (ook door mij) dat het hier om de Acaciavijver ging. Maar nieuw onderzoek wijst naar iets anders. Zo ontbreekt achter de door Numan getekende sprengkop de forse heuvel die je daar in het geval van de Acaciavijver zou verwachten, het reliëf past veel beter bij de Koekenpan. Ook

23-6 'De Sleutel Kom op Sparr en Dall van de Beek te zien', en '...na de Beek te zien', in 1792 getekend door Hermanus Numan.

heb je voor een terrasvormige oever die op elk niveau te betreden is veel schuine ruimte rondom de gehele kom nodig. Die is bij de Acaciavijver afwezig, terwijl rondom de Koekenpan ook nu nog in het maaiveldreliëf een duidelijke 'trechtersvorm' in het landschap te vinden is, van precies de juiste afmetingen en hellingshoek (zie figuur 23-8 verderop). Verder zijn op de kaart van Tollus in 1806 drie concentrische cirkels rond de Koekenpan getekend (zie figuur 23-3), die weinig anders kunnen symboliseren dan de terrassen. En ten slotte past de door Numan

23-7 Bruggetje in de Acaciaspreng, rond 1910.

getekende lengte en breedte van dit eerste deel van 'de Beek', met een pad aan beide zijden, veel beter bij de Koekenpanspreng dan bij de Acaciaspreng. Alles wijst erop dat de door Numan getekende Sleutelkom dus de Koekenpan betreft, het laatst aangelegde deel van het Zwoerstelsel.

Beleving

De diverse eigenaren van Sparrendaal zullen samen met hun gasten beslist genoten hebben van het Zwoerstelsel, zowel qua frisser water bij het huis als qua recreatie in de bossen en woeste gronden. Zéker Petrus Judocus van Oosthuysen was er enthousiast over. In zijn aantekeningen uit ca. 1810 schrijft hij goedkeurend over de Acaciavijver *"een fraaie van mos gemaakte koepel op een hoge berg aan des zelfs voor een groot rondwerpige kom, hetwerk een continuele bron formeert en nooit droog ligt"*, en over de Koekenpan *"een royale kom met rondom trappen, welke allen met acacias, rozen, en andere sierlijke boompjes en fijnsparren gegarneerd is"*. Boven de Koekenpan had Van Oosthuysen een siermolentje neergezet.

Zo'n 20 jaar na Numans bezoek was deze sprengkop dus weer wat verder aangekleed. Van Oosthuysen gaf het gebied rond de Koekenpan de naam van zijn geboortedorp, 'Meulebeke' (vandaar ook het molentje), en droeg het op aan zijn dochter. Het gebied rond de Acaciaspreng werd opgedragen aan zijn zoon, en noemde hij 'Bergendal'.

Na de verkoop van Sparrendaal aan het bisdom Utrecht in 1854 wordt het Driebergse Bos met zijn sprengen een heuse toeristische hotspot. Talloze ansichtkaarten zijn er verstuurd, en vele lyrische reisverslagen geschreven – we vinden ze nog in groten getale in de archieven op het internet. In *Eene botanische wandeling in de omstreken van Rijsenburg* uit 1865 schrijft F.A. Hartsen met enige verrukking over de biodiversiteit en de sfeer in dit gebied: *"een van de merkwaardigste plekjes van deze streken, ja misschien van geheel ons land"*. Hartsen noemt de Acaciavijver een "bevallig amphitheater", met een heuvel met een koepeltje, begroeid met acacia's, berken en linden. En *"in de bloeimaand, als de acacia's de lucht met hunne geuren vervullen en het gegons van de bijen een welluidenden bas vormt tegen het vrolijk gezang van de gevederde boschbewoners, dan is er veel geestkracht toe noodig om zich van dit plekje los te maken"*.

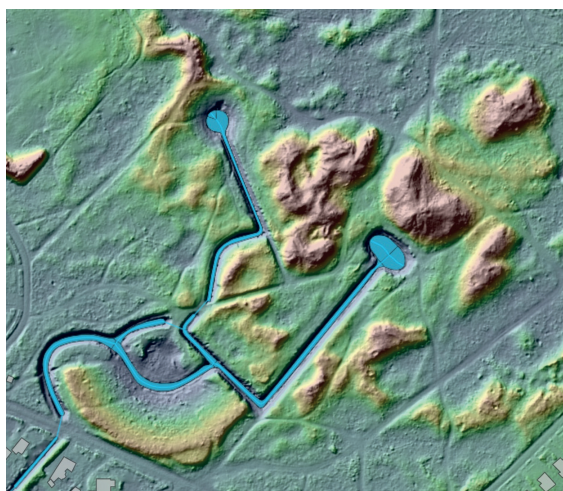
Onze Hartsen kruist tijdens zijn wandeling in 1865 talloze houten bruggetjes, wellicht ook die in figuur

23-7. De brug op deze foto ligt over de Acaciaspreng, op het korte rechte stukje vlak bij de aansluiting met de Koekenpanspreng. We kijken hier in de richting van die aansluiting, en het begin van de Zwoer ligt precies bij de plek waar het zichtbare deel van het pad ophoudt (daar waar nu een klein bakstenen stuwteje in de spreng ligt). Ergens bij deze aansluiting moet ook de door Van Oosthuyse genoemde 'Pont Mechaux' hebben gelegen – misschien was dít 'm wel?

Het 'bevallige amphitheater' van Hartsen blijkt in het begin van de 20^e eeuw daadwerkelijk een tijd als theater gebruikt, onder andere. door 'De Spelers van Stad en Lande' onder leiding van Anton Verheyen. Zo kon je in de zomer van 1920 bij boekhandel Kraal voor fl. 1,-, fl. 1,50, óf fl. 2,50 een kaartje kopen voor *'Lanseloet en de Sanderyn'*. In de jaren 50 werd deze mooie taak van de Acaciavijver overgenomen door een nieuw openluchttheater dat pal bovenop het oude begin van de Zwoer werd aangelegd, en waarvoor de spreng is omgeleid. De restanten van dit theater zijn nog goed in het landschap terug te vinden (zie figuur 23-8).

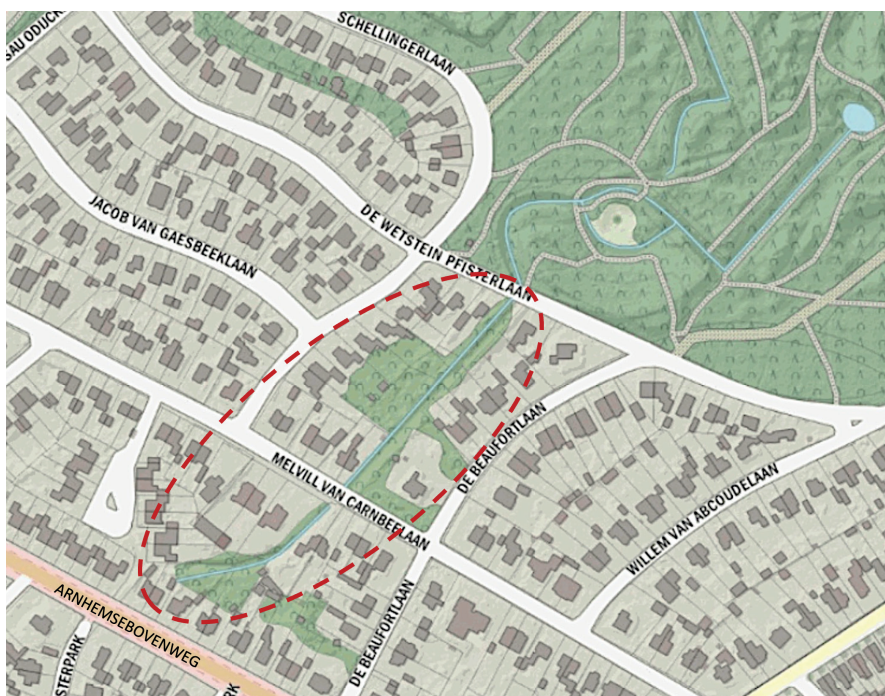
Reliëf en verval

Waarom liggen de Acaciavijver en Koekenpan daar waar ze liggen? Driebergen-Rijsenburg ligt bovenop een grote en relatief vlakke spoelzandwaaier (sandr), een plak 'uitgelopen' zand en grind die door smeltwater onderaan de Heuvelrug

23-8 Het huidige maaiveldreliëf rond de sprengkoppen van het Zwoerstelsel, met links de Koekenpan, en rechts de Acaciavijver. De grote heuvel achter die laatste is mogelijk tijdens het uitgraven nog wat opgehoogd. Warme kleuren hoger, koele kleuren lager, en noord boven.

is neergelegd, en waar later nog flink wat dekzand overheen is gewaaid. De steilere flank van de Heuvelrug zelf ligt, vanaf Sparrendaal gerekend, best nog wel een eindje weg, zo'n drie kilometer. Vanaf ongeveer halverwege die kant op, op de licht hellende vlakke boven het dorp, zijn echter wél allerlei groepjes kleine landduinen te vinden. Het zijn oorspronkelijk stuifduinen, veroorzaakt door menselijke activiteiten (ontbossing, heideplaggen steken, etc.) die vooral vanaf de late middeleeuwen tot zandverstuivingen leidden. De Acaciavijver en Koekenpan zijn aan de voet van zulke duinen gegraven, zie figuur 23-8. Mooi om te zien, natuurlijk. Maar ook handig, want de vlakte zelf ligt hier maar zo'n twee meter hoger dan het maaiveld bij Sparrendaal, en deze heuveltjes voegen daar plaatselijk nog zo'n drie tot zes meter hoogte aan toe, extra hoogte die voor een klein beetje extra kweldruk

23-9 Het restant van de Zwoer, en de oude bosgroeiplaatsen eromheen, achter de huizen van de wijk Driebergen-Noord (gemarkeerd met rode ovaal).

zal hebben gezorgd. Door de sprengen diep in te snijden en de sprengkoppen breed uit te graven vergrootte men het oppervlak waarlangs het kwelwater kon uittreden.

Tussen deze sprengkoppen enerzijds en huize Sparrendaal anderzijds bedraagt het grondwaterverval (en daarmee ook het verval in de sprengen) ongeveer 1 meter per kilometer. Dat zal normaalgesproken zeker wel enige doorstroming in het sprengstelsel hebben gegeven. Maar een wilde bergstroom was het natuurlijk niet... De mysterieuze ovale poel die we in de uitsnede in figuur 23-3 in 1806 vlak boven de cascade zien liggen kan dan ook vanuit deze context worden begrepen: het is vrijwel zeker een 'wijer', een

waterreservoir dat 's nachts rustig kon vollopen, zodat de waterspuwer overdag voldoende water(druk) had.

De toekomst

Zoals iedere regelmatige bezoeker van het Driebergse Bos heeft kunnen vaststellen is de watervoerendheid van het Zwoerstelsel in de loop der tijd wél een probleem geworden. In bijvoorbeeld de zomer van 2023 stond vrijwel de hele bovenloop droog. Dankzij het regenoverschot in de periode daarna is het peil weer flink gestegen. Maar van een goede doorstroming langs het hele tracé is geen sprake. Achterstallig onderhoud aan de spreng en zijn duikers binnen de bebouwde kom is mogelijk een deel van de oorzaak. Maar het veel

23-10 Een gedeeltelijk drooggefallen Zwoer achter de huizen van Driebergen-Noord.

fundamentelere probleem is dat de gemiddelde grondwaterstand rond de sprengen nu decimeters lager ligt dan in de tijd van hun aanleg, onder andere door de sterk toegenomen grondwaterwinning voor drinkwater, beregening en industrie, door ontwatering ten bate van de landbouw in de broeklanden, en door grote veranderingen in het grondgebruik. Zo hebben buitenplaatsbezitters veel heide en stuifzand vervangen door bos, waar vooral de naaldbomen erg veel water aan de grond onttrekken. De Zwoer, ooit 'levend water', heeft een probleem – en een dat niet zomaar te fiksen is.

Er zijn ook problemen die wél relatief gemakkelijk aangepakt kunnen worden. Bijvoorbeeld door óók de onopvallende delen van de Zwoer in de bebouwde kom beter te beschermen. Achter de huizen van Driebergen-Noord loopt zo'n stuk spreng (figuur 23-9), je kunt het tracé ervan dankzij de hoge oude bomen die langs de oevers staan gemakkelijk

vanuit de omringende straten volgen. Het is een zeer beeldbepalend element van die wijk. In de pas verschenen conceptnotitie *Groen doen! Groenvisie & Hoofdgroenstructuur* van de gemeente wordt dit deel van de spreng echter niet als cultuurhistorisch waardevol element aangeduid. Ook de restanten oude bosgrond eromheen (sinds ca. 1683 al bos) worden momenteel niet adequaat beschermd. Oude bosgroeiplaatsen zijn niet alleen belangrijk vanwege de hoge belevingswaarde, maar ook vanwege de aanwezige biodiversiteit, boven én onder de grond. En langs een spreng zijn die bosgroeiplaatsen nóg interessanter, vanwege de unieke combinatie met kwelwater. Buiten de bebouwde kom worden ze in principe goed beschermd door de provincie, maar binnen de bebouwde kom is dat een taak van de gemeente. De gemeente Utrechtse Heuvelrug heeft dit echter nog niet voldoende opgepakt, ook niet in het bovengenoemde beleidsstuk en de bijbehorende kaartjes. Dat heeft op sommige plekken al tot flinke schade langs de spreng geleid. Hier ligt dus een belangrijke én urgente taak: bescherm de Zwoer ook binnen de bebouwde kom op de manier die ze verdient.

We moeten ons daarbij goed realiseren wat we eigenlijk in huis hebben. Dit is niet zomaar een of ander slootje, maar mogelijk de oudste spreng van de Utrechtse Heuvelrug, met een kern uit circa

1650, en een eerste uitbreiding van vóór 1690. Er zijn in Nederland zeker nog wel oudere sprengen, zoals de watermolensprengen op de Veluwe. Maar als sprengrand die vooral ‘water tot vermaak’ moest leveren behoort de Zwoer ook landelijk waarschijnlijk tot de alleroudste exemplaren, met een bovenloop uit dezelfde tijd als waarin Willem III van Oranje de beroemde sprengen voor de tuinen bij zijn nieuwe paleis Het Loo liet aanleggen, en met een nóg oudere benedenloop. Jacob van Berck en Anna Wtenbogaert waren er met hun ‘oer-Zwoer’ en ‘grote heigraeff’ echt héél vroeg bij. Laten we daar goed mee omgaan, zodat ook de generaties na ons nog van dit unieke blauwe erfgoed kunnen genieten.

Bronnen

- Brauer et al., *Sprengenbeken* video, www.bekentstichting.nl/wat-is-een-sprengenbeek.
- van Dam et al. (2005), *Herstel sprengen Utrechtse Heuvelrug*. Grontmij/Aquasense.
- Haartsen (2015), De sprengen van de Utrechtse Heuvelrug, *Oud Utrecht*.
- Haver Droeze (1985), *Kwaliteitsaspecten van water op buitenplaatsen en landgoederen in ZO Utrecht*.
- de Louw et al. (2022), Beter bestand tegen droogte. *Stromingen*.
- Menke et al. (2007), *Veluwe beken en sprengen*, Uitgeverij Matij.
- Pierik et al. (2018), Controls on late-Holocene drift-sand dynamics. *The Holocene*.
- Renes (2008), Sprengen van de Utrechtse Heuvelrug, *GM Kwadraat*.
- de Vries (2007), Groundwater. *Geology of the Netherlands*.
- Van Berkum (2025), De sprengen van Sparrendaal, deel 2: hydrologie en toekomst. *De Wijerd*.

- Archiefverwijzingen: Archief Eemland kaart_029 en 032 voor de ‘oer-Zwoer’ rond 1650, HUA87/952 voor Van Bercks’s aankoop van grond van de burens in 1660, HUA 34-4.746/38 voor zijn testament uit 1690, HUA87/622 voor Van Oosthuyse’s aantekeningen uit ca. 1810, en HUA87/1009 voor de aanplant van bos rond 1683.

Met dank aan Chris Bor, Claudia Brauer (Wageningen Universiteit), Hilde Geerling (idem), Jan Heemstra, Henk Pagnier, Henri Slijkhuis (Bekentstichting), Yolt IJzerman (idem), en allen die verder bij de speurtocht hebben geholpen. Heeft u aanvullingen of correcties op dit stuk, dan hoor ik dat graag op josvanberkum@gmail.com.

Verder lezen

- Vroeger en Nu 2002/3 en 2003/1 Jan Heemstra, *Schippersvaart van bovendorp tot buitengebied*. Twee pioniersartikelen over het Zwoerstelsel en de afwatering daarvan via de Schippersvaart.
- Vroeger en Nu 2004/2 Ton van Zeijts. *Onderzoek naar herstel sprengen*. Kort verslag van het destijds geplande onderzoek door adviesbureau Aquasense.
- Vroeger en Nu 2007/2 Annet Werkhoven-Scherpel. *Wandeling langs sprengen*. Onderhoudend verslag van een zomeravondwandeling.
- Vroeger en Nu 2008/2 Jeanne Oerlemans en Elly van de Baan. *Heidestein en sprengen*. Kort verslag van een mooie lezing van Hans Havers.
- Vroeger en Nu 2015/3 Adriaan Haartsen. *Sprengen aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug*. Een voor Vroeger en Nu bewerkt artikel uit *Oud-Utrecht*.
- Vroeger en Nu 2023/3 Jos van Berkum. *Onderhoud aan de sprengen*. Over het recente onderhoud door Utrechts Landschap.
- Vroeger en Nu 2025/2 Jos van Berkum. *Sprengen op de Heuvelrug, deel 2: het Kraaijbeekstelsel*. Het tweede deel van de reeks waar ook dit herdrukte artikel toe behoort.